

Др ДЕЈАН КОСАНОВИЋ

НАРАТИВНЕ И ФИЛМСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И УМЕТНИЧКИ УСПЕСИ ЦРНОГОРСКИХ ФИЛМСКИХ СТВАРАЛАЦА

На почетку овога разматрања морамо поставити једно основно питање: да ли се уопште може говорити о *посебној црногорској филмској уметности* када се ради о производњи од само неких 35 играних, 175 документарних и краткометражних и свега неколико анимираних филмова?

Одговор је недвосмислено потврдан - црногорски филмски ствараоци, редитељи пре свега, у распону од Велимира-Веље Стојановића и Ратка Ђуровића, преко Здравка Велимировића, Мила Ђукановића, Радомира-Баја Шарановића и других - ово није тренутак када их све можемо набројати - па до Живка Николића и стваралаца млађе генерације, свакако су у својим делима показали неке посебности за које се може рећи да су *црногорске*. Не ради се само о избору националне тематике, то чак није ни обавезан чинилац при оваквој процени, већ се пре свега ради о начину осликовања прошлости и садашњости. У њиховом стваралачком приступу и редитељском поступку увек тиња пламичак неке специфичне *илеменише њашеишке* за коју можемо слободно рећи да је типично црногорска. То важи и за оне филмске уметнике који су стварали у другим срединама, али су завичајно Црногорци, те носе у себи тај исти жар нечег *црногорског*, који се лако разбуктава у пламен уметничког надахнућа. А све то произилази из *нарајивних и еишчких њтрадиција* средине из које су поникли - Црне Горе, мале и поносне земље, распете између мора и кршевитих планина, између стварности и легенде.

Свако стваралаштво, па самим тим и филмска уметност, носи у себи печат средине у којој је настало, ослања се на традиције - етичке, наративне и многе друге - и тако ослоњено на прошлост, труди се да прикаже и измени садашњост у име неке будућности. Да би се дефинисале црногорске етичке и наративне традиције требало би набројати многе специфичне елементе историјског и културног наслеђа Црне Горе, елементе који су у основи познати. Дозволите да цитирам, односно парафразирам покојног Ратка Ђуровића - умног човека који недостаје овоме скупу. Историја ове камените земље без земље и воде, где је увек било тешко живети, а лако умирати, изродила је људе који су чојство и јунаштво одувек ценили као највеће врлине. Вечита борба да се очува слобода, да се земља отме од сиромаштва и да се досегне економска самосталност, створила је у људима Црне Горе један посебан став, специфичан начин исказивања љубави према животу, слободи, жени, породици, лепотама природе која га окружује. И посебан однос према невољама, глади и смрти, ратовању, крвној освети. Поносан и непомирљив у одбрани своје земље и сопственог ја, Црногорац је с друге стране увек умео да се насмеје и на свој рачун, негирајући сопствене слабости. И све ово што сам набројао, уз помоћ Ратка Ђуровића, само је део вековима таложеног историјског наслеђа које се уткало у културне и наративне традиције читавог једног народа, да би у другој половини XX столећа досегло и до филмске уметности.

Токови наративног преношења историјских и етичких традиција црногорског народа веома су јасно оцртани и добрим делом проучени. Сваки новији облик ове категорије ослањао се на оно што му је претходило. Лако се прати развојна линија црногорске књижевности, од народне поезије и усмене књижевности која се преносила с колена на колена, преко књижевних зачетника пре Његоша, затим преко монументалног дела тог великана наше националне књижевности, чија је снага далеко превазишла границе његове мале земље, до савремене црногорске књижевности - плејаде на чијем се челу налазе Душан Костић, Михаило Лалић и многи други. У тим оквирима развоја избили су у први план људи овог поднебља, снажно оцртани у тешким животним ситуацијама, доследни традицијама чојства, храбри и патетични у своме јунаштву, пуни љубави према животу, али ако треба и презира смрти, понекад болећиви, понекад сурови. Црногорци и Црногорке. Ту можда треба тражити прве и најизразитије специфичности црногорске нарације - *снажна осећања, монументалности и њлеменију њајшејику*. То су свакако и одлике које можемо наћи и у другим облицима црногорског уметничког стваралаштва, на пример у

сликарству XX века, било да се ради о портретима Мила Милуновића или узбурканим пејсажима Петра Лубарде.

Прошлост, традиција, узвишеност идеја, чојство и јунаштво, племенити патос речи и геста, монументалност ликовног израза - све се то уткало у стваралаштво црногорских филмских аутора, било да су радили у Црној Гори или ван ње, а утицало је и на стваралаштво *извањаца* који су снимали филмове о Црној Гори или у Црној Гори. Ту негде треба тражити и корен специфичне *црногорске филмске уметности*.

Засад није познато када су први пут снимљене покретне слике у Црној Гори, али је то највероватније било крајем 1901. или почетком 1902. године. Зна се да је у новембру 1902. године у бечком кинематографу "Уранија" приказиван филм *У црним брвима, на књажевском двору црногорском* (*In den Schwarzen Bergen, am Fürstenhofe von Montenegro*) који је највероватније snимио Мађар Фердинанд Шомођи (Ferdinand Somogy).

Током прве деценије XX века у Црну Гору повремено су навраћали путујући кинематографи, а забележено је и неколико филмских снимања градова, предела и догађаја. Године 1910, поводом педесетогодишњице владавине књаза Николе I Петровића, Црна Гора је свечано проглашена за краљевину, а догађај је окупио филмске репортере из неколико земаља, те су убрзо затим по многим европским градовима приказивани филмови о *Јубиларним свечаностима*. За време балканских и Првог светског рата снимљен је на тлу Црне Горе велики број филмских журнала и документарних филмова, од којих су многи сачувани и представљају значајне историјске документе.

У Холивуду је 1915. године редитељ Сесил Де Мил (Cecil De Mille) snимио два играна филма на црногорске теме. То су *Неуспрашива* (*The Unafraid*) чија се радња догађа почетком овог века у Црној Гори и *Заробљеник* (*The Captive*), мелодрама о љубави Црногорке и заробљеног турског официра за време првог балканског рата, у коме је главну женску улогу тумачила звезда немог филма Бланш Свит (Blanche Sweet). То су уједно и најстарији познати играни филмови о Црној Гори, додуше снимљени ван ње.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, формираној децембра 1918. године (од 1929. Краљевина Југославија), није било организоване и континуиране производње филмова, али су у земљи деловали многи усамљени пионири домаћег филма који су, поред осталог, снимали и у Црној Гори. Поред њих у Црној Гори су током две међуратне деценије (1919-1941) снимали и многи странци, како документарне тако и делове играних филмова. За нас су, свакако, значајни они играни филмови који су се бавили црногорском тематиком.

Ту, на првом месту треба поменути филм *Воскресења не бива без смрти* (*Non é resurrezione senza morte*) који је снимљен у Риму 1922. године. Сценарио за овај филм је написао Владимир Ђ. Поповић, министар у влади Црне Горе која се тада налазила у емиграцији у Италији, а на сценарију је сарађивао и италијански песник Габријеле Данунцио (*Gabriele d'Annunzio*). Филм је био снимљен из политичких разлога, приказивао је учешће Црне Горе у Првом светском рату, а имао је циљ да убеди светску јавност да Црна Гора треба да остане независна држава. Главну улогу у филму је тумачила италијанска дива Елена Сангро (*Elena Sangro*), Поповић је био и коредитељ филма, а у реализацији је учествовао и већи број Црногораца. Иако произведен у Италији, овај филм се може сматрати и првим црногорским играним филмом.

Од страних играних филмова посебан значај има немачки филм *Закон црних брва* (*Das Gesetz der schwarzen Berge*) који је 1928. године у целини снимљен у Црној Гори. Аутор синаопсиса за овај филм о крвној освети и помоћник редитеља, био је Мирко М. Драговић (1896-1945), новинар и први Црногорац филмски редитељ, стручно образован у Берлину. Драговић је и касније настојао да покрене производњу филмова у Црној Гори, али без успеха, те је наставио да се бави новинарством. Године 1932. снимљени су у Црној Гори екстеријери за немачки звучни "љубавни и авантуристички филм" *Фантом Дурмијора* (*Das Lied der schwarzen Berge*) у коме је главну улогу тумачила славна југословенска глумица Ита Рина, а музику за филм је написао композитор Јосип Славенски.

До краја Другог светског рата, осим поменутог Мирка М. Драговића, у Црној Гори није било домаћих људи који би се определили за професионални рад на филму.

* * *

У новоформираној социјалистичкој држави после Другог светског рата (ДФНРЈ, ФНРЈ, односно СФРЈ 1945-1991), у којој је Црна Гора била најмања федерална јединица, кинематографија је стављена у оквире новог друштвеног система. Филмска производња је у почетку била централизована у оквиру државних предузећа (1945-1951), да би се касније систем више пута мењао. Производња филмова је материјално зависила од државе, док су се с друге стране политички фактори трудили да у овој области остваре што је могуће већи утицај. У таквим околностима отпочели су да раде црногорски филмски ствараоци.

Први филм савремене црногорске кинематографије био је *Мјесечни преглед НР Црне Горе број 1*, који је 1948. године

произвело републичко предузеће "Ловћен филм", а снимио Стево Лепетић. У том почетном периоду развоја седам година снимане су локалне филмске хронике, документарни и краткометражни филмови који су релизовали млади црногорски синеасти, од којих ће се многи убрзо прихватити режије играних филмова. Својим документарним филмовима су се истакли ствараоци прве генерације Велимир-Вељо Стојановић, Здравко Велимировић, Бранислав-Бане Бастаћ, Бошко Бошковић, Ратко Булајић, као и сценариста Ратко Ђуровић.

Прво црногорско играно филмско остварење снимљено је 1955. године - историјски филм *Лажни цар* за који је сценарио написао Ратко Ђуровић, а режирао га је Велимир Стојановић. Био је то уједно и први југословенски филм који је обрађивао историјску тему. Романтична прича о Шћепану Малом, више легенда неголи историја, омогућила је Стојановићу да сними одличан филм, посебно вредан ако се узме у обзир да се радило о дебитанту у једној кинематографији без искуства. Филм *Лажни цар* је на неки начин усмерио црногорску кинематографију да се и даље бави тематиком везаном за ову необичну, пркосну и камениту земљу у којој се историја преплиће са легендама. Тандем Велимир Стојановић и Ратко Ђуровић је наставио своју сарадњу и они су наредних година реализовали још три филма: *Зле њаре* (1956), *Четири километра на сави* (1958) и *Кајо Мамула* (1959). Прерана смрт Велимира Стојановића (1959) прекинула је стваралачки успон овог талентованог редитеља, зачетника црногорског играног филма.

Захваљујући повољном систему финансирања производње, преко Савезног фонда за унапређивање кинематографије (1957-1962), црногорско предузеће "Ловћен филм" је развило живу активност. Године 1957. снимљен је филм о крвној освети *Крвава кошуља* редитеља Жоржа Скригина, остварење скромних вредности, а 1959. филм Војислава Нановића *Три корака у њразно*, наговештај слободнијег приступа тематици љубавног троугла у југословенској кинематографији. Тих година је "Ловћен филм" активан и у области копродукција са иностранством. Поред других, реализовани су у сарадњи са странцима и значајни филмови: *Кајо* редитеља Ђила Понтекорва (*Gilo Pontecorvo*) 1960, *Насиље на њрџу* редитеља Леонарда Берковичија (*Leonardo Bercovici*) и *Не убиј редитеља Клод Отан-Ларе* (*Claude Autant-Lara*).

Почетком шездесетих година у Црној Гори се јавља неколико младих редитеља школованих на београдској Академији за позориште, филм, радио и телевизију, који дају нову снагу црногорском филму. То су, пре свега, ствараоци који су се већ доказали у области документарног филма - Здравко Велимировић, Бошко Бошковић и Мило Ђукановић.

Први играни филм Здравка Велимировића *Дан четрнаести* (1960), за који је сценарио написао књижевник Борислав Пекић, недвосмислено је представио талентованог редитеља који је остварио дело добро примљено и од гледалаца и од филмске критике. Филм је представљао и прекретницу у производној политици јер је усмерио црногорску филмску производњу ка савременој тематици. Велимировић је у својој даљој каријери, поред многих значајних документарних, реализовао још седам играних филмова од којих се истичу ратни филмови *Лелејска гора* (1968) и *Врхови Зеленгоре* (1976), те адаптације књижевних дела *Дервиш и смрт* (1974) по роману Меше Селимовића и *Дорошеј* (1981) по роману Добрила Ненадића.

Афирмисани редитељ документарног филма Бошко Бошковић је 1961, у корежији са Илијом Николићем, реализовао филм *Небески одред*, адаптацију истоименог позоришног комада о нацистичким логорима смрти.

Мило Ђукановић је свој рад на играном филму отпочео реализацијом две филмске комедије: *Не гурај у срећу* (1961) и *Мушкарци* (1963). Оба ова филма се баве изгубљеним појединцима који се не сналазе у новој социјалистичкој урбанизацији. Благи хумор тече двосмислено - и ка појединцу и ка друштву. Његов филм са савременом социјалном тематиком *Палма међу џалмама* (1967), прича о остарелој проститутки која тражи пензију, представља само излет у други жанр. Ђукановић ће се вратити комедији, радећи за филмске продуценте у Србији, као и комичне серије за Телевизију Београд.

Ветеран црногорског документарног филма Бранислав-Бане Бастаћ режировао је и два играна филма - *Срамно леио* (1969), причу о некада беспризорном дечаку који се као младић враћа у своје родно место (адаптација романа Бранимира Шћепановића) и *Дјечак је ишао за сунцем* (1982). У оба филма осећа се редитељ-документариста, емоционално везан за проблем неадаптираних људи.

Редитељ средње генерације Радомир-Бајо Шарановић, аутор већег броја документарних и краткометражних играних филмова, позоришни и телевизијски редитељ, реализовао је два играна филма у Црној Гори, оба са тематиком из Народноослободилачке борбе. Филм *Свагба* (1973) је адаптација истоименог романа Михаила Лалића, драматична прича о партизанској борби у Црној Гори. Филм - касније и телевизијска серија - *13. јул* (1982) је историјска фреска о почетку борбе против италијанског окупатора у Црној Гори. У оба филма у првом плану су драматични историјски догађаји, док су ликови само актери у збивањима. Филмови су зналачки режирани, донекле по узору на сличне југословенске филмове. Посебно филм *13. јул* има одлике државног мегаспектакла,

јер Црна Гора у том погледу није хтела да заостане за осталим југословенским републикама.

Плејаду црногорских редитеља играних филмова, свакако, завршава редитељ средње генерације Живко Николић. Афирмацију је стекао својим изванредним документарним филмовима, снажно везаним за поднебље Црне Горе и време које је у њој као стало. Скоро сви документарни филмови су му доносили признања и награде на фестивалима. Поменућемо само неке: *Ждријело* (1972), *Баук* (1974), *Марко Перов* (1975), *Прозор* (1976) итд. У свим тим филмовима се осећа специфичан стил, вештина коришћења наизглед мирне филмске слике, да би се на крају постигао жељени и узбудљив ефекат. Тај филмски рукопис, формиран на документарном филму, Николић је пренео и у своје игране филмове. Његов првенац *Бешиџије* (1977), снимљен у црногорско-српској копродукцији, бизарна је прича о једном малом острву на које једне ноћи стиже лепа девојка (или само њен привид?) и ремети устаљене токове спорог битисања. У филму се поетски креативно преплићу сан и јава, прошлост и садашњост. Иако су његови следећи филмови ближи реалности и реализму, и по садржају, и по поступку, Николић је задржао све основне одлике свог ауторског стила. Сви његови каснији филмови су никли и одсликавају црногорски амбијент - *Јована Лукина* (1979), *Чудо невиђено* (1984), *Љепоћа порока* (1986), *У име народа* (1987) и *Искушавање ђавола* (1989). У центру збивања увек су човек или жена супротстављени окружењу, традицијама, другим људима, окамењеном простору. Ако се на почетку развоја филмске уметности документарног и играног филма у Црној Гори налази Велимир-Веља Стојановић, на крају њеног четрдесетогодишњег развојног тока свакако је Живко Николић.

Године 1962. реорганизован је систем финансирања производње филмова у Југославији - укинут је Савезни фонд за унапређивање кинематографије који је обезбеђивао филмским произвођачима убирање прихода са територије целе федерације и републикама је препуштено финансирање сопствене филмске производње. Тиме је највише била погођена Црна Гора, најмања и најсиромашнија југословенска република, са мрежом од свега двадесетак кинематографа. Због тога од половине шездесетих година опада производња филмова у Црној Гори. Решење се тражи у снимању копродукција са другим југословенским и иностраним произвођачима, а све чешћи партнер је Телевизија Црне Горе и сама без великих материјалних могућности. Држава понекад интервенише додатним средствима, када се ради о ратним (партизанским) филмовима за које је заинтересована из идеолошко-политичких разлога. Распад СФР Југославије (1991) и сви трагични догађаји који су уследили, скоро су потпуно угасили црногорску филмску производ-

њу која тренутно - 1998. године - једва опстаје, снимајући понеки документарни филм и покушавајући да организује и снимање играних филмова, да традиција не би била прекинута.

У таквој ситуацији црногорски филмски ствараоци нису могли да одрже континуитет рада у сопственој средини, већ су многи делатност наставили у другим југословенским републикама. То се посебно односи на млађе генерације црногорских филмских редитеља који само повремено гостују у средини из које су поникли, чешће на телевизији него на филму. Ипак, и у таквим условима се афирмише нова генерација црногорских филмских редитеља, посебно у области документарног и краткометражног филма. Гојко Кастратовић, после неколико успешних документарних филмова, међу којима се истиче *Сили у инаји* (1986), наставио је са реализацијом низа запажених остварења за филм и телевизију. Никола Поповић, искусни филмски радник и продуцент доказао се и у области режије дугометражним филмом *Преци и њиховици* (1991). Највећи број црногорских документарних филмова током последње деценије реализовао је (у континуитету), као редитељ, а и као сниматељ, Момир Матовић; међу његовим остварењима се посебно истичу филмови *Жица живоџа* (1995) и *(По)рађање једне нације* (1997). У области анимираних филмова, који се у Црној Гори повремено реализују, истакли су се ствараоци Ранко Радовановић и Никица Раичевић.

Да ли се уопште може говорити о некој специфичној ЦРНОГОРСКОЈ ФИЛМСКОЈ УМЕТНОСТИ када се ради о производњи тако скромног обима, производњи која се после почетних успеха суочила са огромним тешкоћама, која је морала да се бори за свој опстанак и која данас, практично, не постоји као континуирана филмска производња? ИПАК ДА! Црногорски филмски редитељи документарног и играног филма у полувековном временском распону од Велимира-Веље Стојановића, преко Велимировића, Ђукановића, Шарановића и многих других до Живка Николића и стваралаца млађе, савремене генерације, свакако су показали неке националне посебности. Не само у избору црногорске тематике, већ пре свега у приступу и начину обраде садржаја филмова и ликова којима су се бавили, начину осликавања прошлости и садашњости. У њиховом редитељском поступку и коришћењу филмског језика увек тиња пламичак племените патетике за који бисмо могли рећи да је типично црногорски. А то произилази из етичких и наративних традиција средине из које су поникли - Црне Горе, камените земље распете између мора и кршевитих планина, између стварности легенде.